

АНА ТІЛІ – АР МЕН САНА-СЕЗІМ, НАҒЫЗ ҰЛТТЫҚ ТҰЛҒА ӨЛШЕМІ! (II-бөлім)

Тіл әрбір адамға қандай қымбат болса, ұлт үшін де сондай қымбат. Тілсіз ұлт, тілінен айырылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес, ондай ұлттың күні қараң. Ұлттың ұлт болуы үшін қажетті бірінші шарт — тіл. Тілінің кеми бастауы — ұлттың құри бастағанының белгісі. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмауы тиіс. Ұлттық тілінен оның жері, тарихы, тұрмысы, мінезі айқын көрініс береді. Қазақ тіліне қазақтың байтақ даласы, басынан кешкен алуан көшпелі тұрмыс-тіршілігі, тарихы, даладай дарқан, кеңпейіл мінезі түгелдей сыйған. Қазақтың даласы қандай кең болса, тілі де сондай бай.

Тіл — адам жанының тілмәші. Тілі кем болса, адамның қор болғаны. Ойың толып тұрып, айтуға тілің жетпесе, одан үлкен азап жоқ. Сөз болмаса, адамды біліп болмас еді. Атын атап, сөзбен бекітіп тастамасақ, жанды суреттер, ұғымдар тумас еді. Сөз болмаса, адамдар сөз арқылы бірін-бірі ұғынып түсінбесе, жер жүзінде адамзат тіршілігінің болуы да неғайбіл. «Ана

тілі — ар өлшемі», «Тіл халықтың өмірі» — деп, ана омырауынан ажырамаған кезден-ақ, бөбегін Ана тілінің ақ уызымен уыздандыра бастаған. «Ана тілі адамның ғұмыр бойғы серігі, рухани қуаты, күрестегі құралы», — деп ата-бабамыз нықтап ескерткен.

Сапалы сөз ұлттық сипаты бар сөз адам санасына рух берері хақ. Мысалы, «Қайда кетіп барасың, қызу қазақ?» Кез келген ұлтжанды, саналы адам бұл сөзге елең етіп, шынымен бұл қазақ қайда барады? — деп еріксіз ойлануы мүмкін. Болмаса: «Қайда менің намысқой нар қазағым?» Осы ой тұрткі болса, ол шынымен еңсесін көтеріп, айналасынан намысқой қазақты іздейді. Міне, сөз қасиеті деген осы. Қазақ сөзге тоқтаған, өзгені де бір ауыз сөзбен тоқтатқан. Ақын тілімен айтсақ:

«Ешбір күш шындық ізін өшірмейді,
Сөз — семсер, қиянатты кешірмейді.
Айтқан сөз атқан оқпен сабақтасып,
Тілмен түйген қолменен шешілмейді».

Расында, тілмен түйгенді қолмен шешу жоқ. Оған

еш құдірет шек келмейді. Осыны білген дана бабаларымыздың қара сөзінің құдіретін жас ұрпаққа үйрету арқылы олардың сөз қорын байытып, ана тілінің мәртебесін көтеріп, тілдің тіршіліктегі мәніне ежелден ерекше көңіл бөлген. Сондықтан да «Өнер алды — қызыл тіл» дейді (С. Мұқанов); «...Өз тілін, әдебиетін білмеген, қадірлемеген адам толық мәнді интеллигент емес» (М. Әуезов); «Баланың сөз қоры жеткілікті болғанда ғана өз пікірін айтып, басқалардың сөздерін дұрыс ұға алады» (Т. Тәжібаев); «Ана тілін жақсы меңгеріп алмай тұрып, пәндерді түсіну мүмкін емес» (Ж. Аймауытов); «Сөз көңілге сипат жағының көркемдігімен мағына жағының күштілігімен жағады» (А. Байтұрсыннов); «Тіл қаруы — сөз, сөз қаруы — ой. Ақылды ой, алғыр сөз — адамның ең жоғары қасиеті», «Естілердің айтқан сөздерін ескертіп жүрген кісі өзі де есті болады» (Абай); «Сөздің саласын табу қиын емес, Анасын табу қиын» (Жамбыл); «Жақсының сөзі майдай, жаманның сөзі найзадай» (Қашаған); «Пайдасыз мың сөзден бармақтай ғана пайдалы іс артық» (Ғ. Мұстафин); «Ой көрігінен сомдалып шыққан сөздің шынайысы да, жалғаны да болады» (әл-Фараби); «Әр халықтың ана тілі — білімнің кілті. Біздің жастарымыз ана тіліне жетік, білімді, мәдениетті болсын» (А. Жұбанов); «Ана тілін ұмытқан адам өз халқының өткенінен де, болашағынан да қол үзеді» (Ғ. Мүсірепов); «Асыл сөзді іздесең, Абайды оқы, ерінбе» (С. Торайғыров); «Өмірде құны ескіrmес, бағасы құнды асыл сөз» (С. Аронұлы); «Жақсы сөзді ел жаттар, ел жаттар сөзде салмақ бар» (Ж. Жабаев). Ана тілін жақсы білген бала, басқа тілді (ағылшын, француз т.б) тез меңгереді (К. Оразбекова).

Енді ана тілінің құдіретін тануда, бағалауда айырықша мәні бар өлеңдерге көңіл бөлейік:

«Туған тілде сыры терең жаным бар,
Туған тілде мың-мың ыстық қаным бар.
Туған тілде әнім менен сәнім бар,
Туған тілім — жүрек үнім, наньндар.
Нанбасандар,
Жүрегімді суырып-ақ алындар!»

(Д. Әбішев).

Сүйемін туған тілді — анам тілін,
Бесікте жатқанымда-ақ берген білім.
Шыр етіп жерге түскен минутымнан,
Құлағымға сіңірген таныс үнім.
Сол тілменен үйрендім нәрсе аттарын,
Сол тілменен әдетті мен жаттадым.
Ең бірінші сол тілменен сыртқа шықты
Сүйгенім, жек көргенім, ұнатқаным

(С. Торайғыров).

Осы жоғарыдағы айтылған тұжырымдар қазақ халқының көрнекті ақын-жазушы, оқымыстыларының

тілдің мән-мазмұны, тіршіліктегі орны, ана тілін аялай білу жөнінде айтқан саликалы ой-пікірлер. Осындай ойды басқа ұлт өкілдері де айтқан: «Қазақ тілі түркі тілдерінің ішіндегі ең таза, әрі бай тілге жатады. Қазақтар — шешен, әрі әдемі сөйлеудің үлкен шебері», — деген П.М. Мелиоранский.

Тіл — сезіміміздегі, арманымыздағы, ойымыздағы, әрекетіміздегі әсем сәулет өнерінің сөзге айналған әлемі. Сүйгенімізді, жек көргенімізді, өкпемізді, дұғамызды және балағатымызды тіл арқылы жеткіземіз, күнделікті өмірімізді тілмен көркейтеміз. «Тіліңе ие бол! Тіліңнің мүмкіншіліктерін біл! Тіліңді ұмытпа» деген Қорқыт баба. Біздің пікірімізше, Қорқыт бабаның моральдық-психологиялық қағидалары, оның өз ана тілін аса қадір тұтып, құрметтеуі ерекше атап өтуді қажет ететін жәйт. Ол адамдарды тәртіпке салу, елдің бейбіт, бай өмір сүруі жөнінде қам жеу — бұл бәрінен бұрын халық игілігі үшін қызмет ету деп тұжырымдайды. Ал тіл өнерінің қасиет-сипаты мен пайда-зияны жайында Жүсіп Баласағұни былай дейді:

«Ақыл, білім, тілмашы — тіл, бұл кепіл,
Жарық төгіп, елжіретер тіл деп біл!
Тіл қадірлі етер, ерге бақ қонар,
Қор қылар тіл, кететұғын бас болар.
Тіл — арыстан есік баққан ашулы,
Сақ болмасаң жұтар, ерім, басынды!»

Саналылық, сананың самалға шомылғандай сәуленуі, терең ойлап, таза сөйлеу — Абай арманының бір арнасы болған.

Әлем болмысының, дүние құпиясының сырын білгендерге тірлік ету оңайлай түседі, ондай азамат өз жұртының да күнкөрісін жеңілдетуге болысады. Ендеше, тереңдеп ойла, тұңғыыққа бойла. Абай осыны ұлағат етеді.

«Ұқпасың, үстірт қарап бұлғақтасаң,
Суретін көре алмассың, көп бақпасаң.
Көлеңкесі түседі көкейіңе,
Әр сөзін бір ойланып, салмақтасаң.»

Осынау төрт жолдағы сөздің мағынасы білім терудің, ғылым қуудың, өркениет әлеміне қадам басудың бұлжымас ережесі, өзгермейтін жарғысы тәріздес. Әрбір мектеп қабырғасына, әрбір институт пен университет аудиторияларына ұран түрінде іліп қоятын ізгі қағида — осы. Даламызда ағарту үрдісі енді ғана қаз тұра бастаған тұста халқына ұсынған бабамыздың бұл өсиеті, өз көкейкестілігін бүгін де, болашақта да жоймақ емес.

Теріс пе насихатым бұл біл өзін,
Ортаға жарар еді мешіт салсаң.
Намазды қаза қылмай барып тұрсаң,

«Мынауың өтірік» деп бетке түкір
Жоқ болса бұл сөзімнің орны, қазақ.

Бұл жерде тағы бір айтарымыз ұстазы Абай мен шәкірті Шәкәрімнің сөздеріндегі ой желісінің қазақ жағдайын суреттеу үндестігі. Екеуінің сөзі бір өзектен, бір қолдан шыққандай. Екеуі де ел қамын жеген ерлері, сөзін сөйлеп, жағдайын ойлаған шешендері, білімпаз ғажайып мұра қалдырған қазақ перзенттері. Абай өлені — күн сайын күрделеніп, жыл түгендеп, жасанып, ғұмыр бүтіндеп жаңара түсті. Абай — қоғам мен адамның рухани бапкері — ақыл мен ойдың әлем деңгейіндегі бағбаны. Абай — тұтас бір халықтың, мыңмен жалғыз алысқан алыбы.

...Абай десем — есіме ер түседі,
Қалың елім — құнарым — жер түседі.
Абай десем — есіме қазақ түсер —
Күрмелген ғажап түсер,
Күніренген азап түсер —
Абай десем — есіме тегім түсер,
Есем кеткен ескіге кегім түсер.

Қазақ кендігін де, елдігін де, кеменгерлігі мен көсемдігін де сөзге сыйғызған жұрт. Оның тарихы да, тағдыры да, тәлімі мен тәрбиесі де, даналығы мен дала көңілі де сол сөзде жатыр.

«Дүние-мүлік, қазына күні жетіп тозады,
Айтылған асыл дана сөз уақыттан озады»,

— сөз сөйлесен біреуге қыздырып айт, күлдіріп айт. Жел ессін, дария шалқысын, ой аунақшысын. Қанжардай қадал, оқтай тесіп шындықты батыл айт. «Көре тұра айтпасаң көргенсіз дер, біле тұра айтпасаң жетесіздер», — деп қариялар өлер кезеңінің өзінде қоштасып, бір ауыз ақырғы сөзін ұрпағына айтып кеткен. Мысалы, Бұхар жырау қатты ауырып, енді сауықпайтынын сезгенде, төбенің басына шығаруын өтінеді. Халін сұрай келген көпшілікке: «Есен-саусыңдар ма, халқым!» әмсе есендікте болыңдар! Береке — бірлікте. Бірлік отын сөндірмеңіздер. Құт жерлерінде аман-есен жарқын өмір сүріңдер», — деп көз жұмады. Міне, адам мен қоғам арасындағы ұқсастық, яғни адамның кісілік қасиеттері белгілі тарихи дәуірдегі қоғамдық қатынастардан, болмыстық идеялық бейнесінен көрінуі. Көзқарас адамның айналадан, қоршаған дүниеден қабылдаған әр түрлі құбылыстары мен заттары туралы ұғымының жиынтығы ғана емес, ол түрлі нақты фактілер арқылы жинақталып, қорытылған, ғылым негіздермен байытылған білімдерден тұратын сана. Қалыптасқан көзқарас бойынша адам өзінің қоғамдағы, тарихтағы орнын түсініп, тіршіліктің мәніне жетіп, іс-жүзінде, саяси мәдени өмірде де орнын айқындайды.

Жан көріністерінің ең қымбатты — ой. Ой тілі —

сөз. Қазақ тілі — өзінің даласындай кең пішілген жайдары да жалпақ тіл. Оған қысылып-қымтырылып, ерін ұшынан шүлдірлеп-былдырлау мүлде жат. Қазақ нені айтса да, ауызды толтырып айтады. Қазақ сөзі қашанда даланың қоңыр желіндей аңқылдап еркін есіп тұрады. Қазақ тілінің биязы мақамы — домбыраның күмбір қаққан сазындай. Асқақ әуенділігі — шырқап салар әніндей. Шешендерден шыққан қара сөздің өзінде өлеңге бергісіз келісім, іштей үйлескен ырғақ болады. Сөз бен сөз, дыбыс пен дыбыс өзара ұйқасып, жымдасып жатады. Тындаушысын бірден ұйытып әкететін осы үндестік пен әсем ырғақ, құлақ түбінде хрустальдай сыңғырлап, қазақ тілін сұлу да сиқырлы етіп көрсетеді. Кейде қазақ болып туғаны үшін және әлемдегі ең бай, ең сұлу тілде сөйлегенін үшін өзіңді бақытты сезінесің. Оны мына Қожаберген жырау мен Қ.Жұмаділов өлең жолдарынан анық көреміз:

Асан қайғы, Жиренше	Сол туған тіл атауы —
Сөйлеп өткен қазақ тіл.	Ежелгі біздің қазақ тіл.
Жәнібек, Қойлыбай	Осы тілді жек көрген
Сыйлап өткен ғажап тіл.	Дүниеден қалар құр.
Ата-анамыз әлдилеп,	Бағаласаң шыныммен,
Уатқан бізді баба тіл.	Баба тілің — асыл-дүр.

Мұстафа Шоқай білімділікке қол жетудің басты шарты — адамның ұлттық рухының күшті болуына байланысты дейді. Оның пікірінше, ұлттық рухтың көтерілуі, оның негізі — ұлттық тіл болып табылады.

«Көне Ресей тіліміздің дамуына жол бермеді. Ол кезде біздің ұлттық басылымдар шығаруға құқымыз жоқ болатын... мектептерде біздің тіліміз оқытылмайтын». Автор патша үкіметі кезінде «бұратана» (орыс емес) халықтардың тілінің дамуына кісен салынғанын, мұның олардың ұлттық сана-сезімінің дамып, қалыптасуына үлкен зиян келтіргенін айта келіп былай дейді: «Ресейдің оқу орындарында, әсіресе, техникалық оқу орындарында амалын тауып оқып жатқан Түркістан жастары өз тілінен шала сауатты, тіпті мүлде мақрұм қалды. Сол себепті мұндай оқымысты түркістандықтар халқымыздың қажеттері мен талаптары тұрғысында пайдалы қызмет атқара алмайды».

Мұстафа Шоқай айтқан бұл пікірлердің қазіргі кезге дейін елімізде біршама орын алып отырғанын жасыруға болмайды. Филолог-ғалым М. Мырзахметов «Қазақ әдебиеті» газетінде Кеңес үкіметі кезінде түрлі себептермен тілінен, ділінен айрылған қазақтарды «ада қазақтар» деп атапты. Бұлар тіл дәстүрінен айрылған, ұлттық ар-намыстан жұрдай, ұлттық сипаттан мақрұм ішінара шоқынған аса қауіпті топ. Мұндайлар ұлттық дамуымызға, рухани құндылықтарымызға зор зиян келтіріп жүр деп түйіндейді автор өз ойын. Жасыратыны жоқ, қазақ тілінің бүгінгі мемлекеттік мәртебеге көтеріле ал-

май жатуы — еліміздегі шала казактар мен ада казактардың ұлттық, патриоттық сезімінің жоқтығынан, не оның дәрменсіздігінен десек өтірік емес. Түрі қазақ, түсінігі басқа осындай ұрпақтың кесірінен қазақ халқы бұрын-соңды болмаған рухани құлдырауға ұшырады. Еліміздегі басқа этностардың (орыс, украин, неміс, еврей, кәріс, ұйғыр, т.б.) алдында қазақ ділінің (менталитетінің) әлі де болса өз дәрежесіне көтеріле алмағаны өте қынжылтады. Ғасыр басында Мағжан Жұмабаев өзінің «Жазылмақ оқу құралдары ыәм мектебіміз» деген еңбегінде «...біздің дағдарып тұрған мектебімізді бастап алып кететін даңғыл жол жоқ... Сондықтан оқу құралын жазып жатқан азаматтар бұл оқу құралы қандай мінезді мектепке арналады — сол туралы ой жүгіртсе игі болар еді... Кең қазақ мектебіне негіз іздегенде, таза, пәк көзінен, яғни мектеп құрылысының қазақ жанына қабысуы жағынан келуі дұрыс болар еді», — деп жазды. (М. Жұмабаевтың бұл ойы қазіргі күнде бағасын жоғалтқан жоқ. Себебі, оқулық — мектеп үшін де, оқушы үшін де, қоғам үшін де ең басты құрал. Өкінішке орай, бүгінгі оқулықтар көпшілік көңілінен шығып жатқан жоқ. Жасыратыны жоқ, бүгінгі біздің жүргізіп отырған тәрбие мәселесі де үлкен проблемаға ұшырап отыр. Қазір етек жайып бара жатқан нашақорлық, дөрекілік, бей-берекетсіздік пен арсыздықтар, тағы басқа келеңсіздіктер оқу орындарында да орын алып отыр. Еліміздегі көптеген бұзақылықтың, ұрлықтың, қазақ баласының басқа ұлт, басқа дінге кіруі мектеп қабырғасынан басталуын немен түсіндіруге болады? Оның ең негізгі себебі мектептегі тәрбие мәселесінің түбегейлі, жүйелі түрде шешілмей отырғандығынан, тәрбиенің, халықтық ұлттық сипатынан алшақтағанынан деп ойлаймын.

XX ғасырдың ірі тұлғаларының бірі М. Жұмабаев бала тәрбиесінде ұлттық психологияны қалыптастыру, халық педагогикасының негізінде оқу-тәрбие жұмысын жүргізу қажеттілігін басты назарда ұстау керек екендігін айтады. «Әр тәрбиешінің қолданатын жолы — ұлт тәрбиесі. Әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті...» дейді ол.

70-80 жылдардағы қазақ прозасындағы адам концепциясына арналған еңбегінде Ж. Жарылғапов: «Қазақ қаламгерлері кеңестік мемлекет құрылымының халықтар мен ұлттар басына, жалпы адамның абсолютті бостандық аясында дамуына мүмкіндік бермейтінін, өздерінің өмір сүріп отырған орталарының трагедиялық орта екенін өз шығармаларында там-тұмдап болса да білдіре бастады» деген ой тұжырымдайды. Осы орайда «Өз көңіліңді көтерем десең, өзгені де көңілдендіре

біл» деген Марк Твеннің ұтқыр сөзі еске түседі.

Біз әлі де Мәскеудің көңіліне қарап, солардың аударма оқулықтарын алғы сөзін ғана өзгертіп шығару әдетінен танбай келеміз. Айталық, күні кеше, 1996 жылы жарық көрген оқулықтың алғы сөзінде: «Жоғары оқу орындарына арналған «Жалпы психология» атты бұл оқу құралы — қазақ тілінде жазылған қолтума еңбек. Құралды жазуға ұзақ жылдар бойы республика жоғары оқу орындарында психология пәні бойынша дәріс беріп келе жатқан тәжірибелі оқытушылар қатысты. Мазмұны мен құрылысы жөнінен алғанда аталмыш оқу құралы елімізде соңғы жылдары осы пән бойынша жоғары оқу орындарына арналып жасалған мемлекеттік бағдарлама талаптарына сәйкес жазылды», — делінген. Бұл авторлардың ұзақ жыл дәріс беріп келе жатқаны мен тәжірибелі екеніне келіспеушілік өз алдына, екіншіден, олар — басқа пән мамандары, үшіншіден, бұл — кеңес үкімі жүріп тұрған кезде педучилищелерге арналып аударылған Ресей оқулығының бірден-бір көшірмесі. Бұл кітаптың Ресей оқулығынан айырмашылығы — жіктелудегі «ұлт психологиясы» қатарына «Таптар» және «Саяси психология» қойылған, бірақ олар туралы еш мағлұмат берілмейді. Ең өкініштісі, егеменді ел болып, тіліміз мемлекеттік дәрежеге, дініміз де өз мәртебесіне ие болғанда «ұлт психологиясы», «Дін психологиясы», сонымен қатар «Этнопсихология» баяғы Ресей оқулықтарының төменгі сатысында қалып қойғаны. (Қараңыз: 1, 2, 3-кестелер).

Теориялық тұрғыдан алғанда философиялық және психологиялық қағидаларға сүйенеміз. Философтар дүниетанымды адамның дүниеге көзқарасымен тікелей байланысты дәлелдейді. Көзқарас адамның айналадан, қоршаған дүниеден қабылдаған әртүрлі құбылыстары мен заттары туралы ұғымының жиынтығы ғана емес, ол түрлі нақты фактілер арқылы жинақталған, қорытылған, ғылым негіздерімен байытылған білімдерден тұратын сана. Қалыптасқан көзқарас бойынша адам өзінің қоғамдағы, тарихтағы орнын түсініп, тіршіліктің мәніне жетіп, іс жүзінде де, саяси, мәдени өмірде де орнын айқындайды.

Сондықтан мен ғылыми зерттеу жұмыстарымда басшылыққа ата-баба мұрасын алып отырмын. Даналарымыз бен бабаларымыз өз дәуірінің ұрпағына да, кейінгі келер, болашақ ұрпаққа да үн тастай отырып (жоғарыдағы Бұхар туралы мысал) оларды өзіндік, ұлттық құбылыстар арқылы тәрбиелеп отырумен қатар жалпы адамзаттық, әлемдік құбылыстарды мүмкіндігінше көбірек беруге тырысқан.

Екі нәрсе барлық тілде жатталар:

Бірі жақсы, бірі — жаман ат болар.

Жақсы болсаң — мақтаулы атың сақталар,

Жаман атың датталар.

1-кесте. Психология ғылымының жіктелуі (кеңестің орыс тіліндегі оқулығында)

Психология ғылымының құрылысы психиканың дамуы мен адамның іс-әрекетіне сәйкес мынандай негіздерге сүйенеді:

1. Нақтылы іс-әрекеттердің түрлері,
2. Олардың дамуы,
3. Азаматтық әлеуметтік ортамен қарым-қатынасы.

2-кесте. Психология ғылымының құрылысы (Қ. Жарықбаевтың кеңестік оқулығы аудармасында)

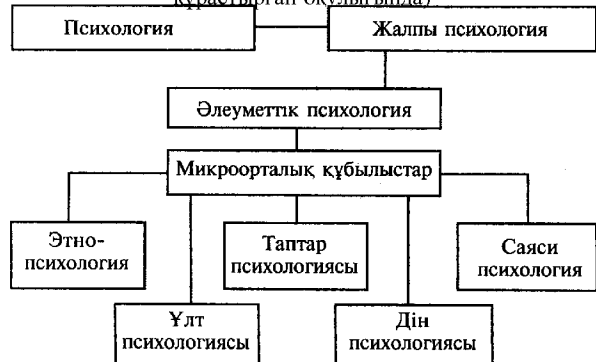

Отан, Жер, ең асылың. Сонымен қатар үш-үшті, төрт-төртті, бес-бесті, алты-алтыны, жеті-жетіні т.б. біл деп үйреткен. Адамзат жасап шығарған байлықтың бәрін білу арқылы өзінің ой-өрісінді байытқанда ғана толық жетілген адам боласың деп ескертіп отырған. Адал еңбек пен адамшылық жоқ жерде адам рухани жағынан және ұлттық мәдениет жағынан да жұтаң, тіпті мәңгіртке айналары сөзсіз. Оны да Абай «Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел» деп ескертеді. Оның

Ғылымды іздеп,
Дүниені көздеп,
Екі жаққа үнілдім,

3-кесте. Психология ғылымының жіктелуі (классификация)

(Ә. Алдамұратовтың т.б. кеңестің аудармасын құрастырған оқулығында)

— деп айтқан өлең жолында терең сыр жатыр. Яғни, Абай дүниетанымының белгілі дәрежеде бастау алар рухани көздерін тануда осы өлең жолдары — ақын мұрасының идеясын бірден-бір дұрыс білгізетін нысана.

Профессор С. Негимов. «...ұлы Абай жазба әдебиеттің негізін қалаған, ұлттық поэзия тілін көркейткен көсем, ғайыпты болжаған айыр тілді аруақты шешен, қазақ поэзиясына ұшан-теңіз өзгерістер енгізген реформатор, ұлттық музыка өнерін асқар биікке көтерген

біртуар композитор, аударма өнерінің үздік шебері, ана тілінің негізгі сөздік қорын сарқа пайдаланған, соның ну орманына еркін шүйгіген, меруерт толқындарын тундатқан ерен дарын. Ұлттық мәдениет тарихында әл-Фараби, Қожа Ахмет Яссауи, Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы, даналардың данасы әз Тәукенің «Жеті жарғысы» қандай қасиетті болса, Абай мұрасы, Абай жолы сондай киелі», – деген.

Одақтың кезінде ондай біртуар данамыздың творчествосын насихаттап өз халқына ұғындыруға жол бермеді. Сондықтан, Абай сөзін ұлттық үлгідегі жаңа оқулықтарға енгізіп, егеменді елімізде халқымызға, орыстанып кеткен жастарымызға ұғындыра түсу парызымыз. Абай ұлттық психологияға практикамен қатар ғылыми жол салып, тарихи-әдіснамалық, теориялық, методологиялық негізін жүйеге келтіріп құрады. Оның ауыз толтырып айтарлық психологиялық концепциясы бар және оның концепциясын жалғастырушы шәкірттері де болды.

Сөз адамдарға ақын-жазушылардың ойларын жеткізу үшін ғана емес, сонымен қатар олардың сезімдерін таныту үшін де қызмет етеді.

Оттылық та бар, тектілік те бар тілімде,
Шешендік те бар, көсемдік те бар тілімде!
Әкемнің құты, шешемнің сүті, сіңірген тұла бойыма
Бар асылын халықтың құйған сана, ойыма
Туған тілім, өркенде бола бер күшті, көркем де.

Жоғарыда айтылғандар жанды сөздер. Оларды зиялы ағаларымыздың еңбектерінен алдым. Оқи, тыңдай жүріп халықтың салтын, дәстүрін, дінін, тарихын, тәлім-тәрбиесін зерделедім, тоқыдым. Әрине, қайнайды қаның, ашиды жаның. Өйткені Илияс Омаров ағамыздың айтуынша, «Тіл аса мейірбандықты керек етеді, қисық тілді шығарма сақау адам секілді, кәрі құлақты кеседі, жас құлаққа жаман үлгі болады. Дүниеде сөздің дертінен өткен ауру жоқ, сөздің шарапатынан дауалы шарапат жоқ, ол өмірге қызмет етеді». Сондықтан жоғарыдағы аударма оқулықтардағы (1, 2, 3-кестелердегі) психология ғылымының жіктелуіндегі ұлттық психологияның орнымен келіспеймін.

Тілдің ұлттық сана-сезімді дамытудағы орны ерекше. Тіл – ұлттық қадір-қасиеттің жаршысы. Ұлттық психология өзінің ерекшелігімен өзгеше нәрсе.

Ерте заманда шешендік өнер Мысыр, Вавилон, Ассирия, Қытай, үндістан елдерінде өркендеп дамыған. Алайда, осынау өнердің үзілмес тарихы көне Грекиядан басталады. Өйткені, шешендік өнер қоғамдық қажеттіліктен туды, құл иеленушілік, қоғамдық әлеуметтік даму өрістеп, демократияның жандануына

жойқын қозғаушы күш ретінде тарих сахнасына шықты. Б.з.д. V ғасырдың екінші жартысында грек-парсы соғысынан кейін, Афинада және оның қоғамдық өмірінде мемлекет істерінде, саясат майданында маңызды факторға айналды.

Бұл қасиетті, киелі өнерді ыждабатпен үйрену әрбір грек азаматының асыл парызы болған. Мінеки, осы уақытта риторика ғылымы шықты. Шешендік өнерге баулитын тәлімгер ұстаз (ритор) мамандығы пайда болды. Ал оратор — латынша *orator* яғни сөйлеу, ғайыпты болжау деген мағынаны білдіреді.

«Риторика» терминдік атауының әуелгі әрі негізгі мағынасы шешендік өнердің теориясы дегенді береді. Сондай-ақ сыртқы сымбаты сұлу, мағынасы кемшін қызыл тіл дегенді сездіретіндігі бар.

Атамзаманда адамзаттың рухани болмысының негізгі арналары — риторика мен философия саналған. Әу баста бұл әдебиеттің ми-тамыр жүйесі болып есептелген. Асылы, шешендік өнер және оның теориясы — ұлттық мәдениеттің бөлінбес бөлшегі.

Сондықтан жалпы психологиядағы жіктелудегі берілген баға үйлесімсіз, түсініксіз, тіпті мәңгісіз деп есептеймін. Бұл оқулықтардың Ресей оқулығынан айырмашылығы — жіктелудегі «ұлт психологиясы» қатарына «Таптар» және «Саяси технология» қойылған, яғни «Ұлт психологиясы» «Макроорталық құбылыстар» көленкесінде қалып қойған. Бұл — бір. Екінші, «Тіл психологиясы» мүлдем ескерусіз қалған. Үшінші, «Тіл жоқ жерде, ұлт жоқ» (Шыңғыс Айтматов), «Менің ана тілім ертең өледі десе, мен бүгін өлер едім» (Расул Ғамзатов), «Ана тілің — арын бұл» (Сұлтанмахмұт Торайғыров) деген ұлағатты сөздерді еске алсақ, өз қадірімізге өзіміздің жете алмай жүргеніміз тебіренеді. Ойдан ой туады. «Егер сені ешкім қадір тұтпаса, мұның себебі өзінде екенін ұмытпа», — деген Ф. Додридж сөзі осындайда айтылса керек. Өзіміздік сезім жәбір көрсе, оны көтеруге болады, егер бар мәселе сонда тұрған болса ол туралы үндемей-ақ қоюдың ақылын табуға болар еді. Ал ақиқаттық сезім, адамгершілік сезім жәбір көретін болса, оған төзуге болмайды.

Менің пікірімше, әсіресе бүгінгі көк туымыз желбіреп, тәуелсіздікке ие болып, егеменді ел болғанда, ол жіктелу қараңыз мына төмендегі 4-кестеде берілген үлгідей болу керек.

Міне, осындай жіктелуде 1. жалпы, классикалық, ұлттық психологияның ұқсас, бірдей жақтарымен олардың айырмашылығы мен өзіндік ерекшеліктері де айқын көрінеді. 2. Тіл дегеніміз — сөздік белгілердің жүйесі. Ал белгі — шындық пен болмысты білдіретін бөлшек. Оның екі түрлі мәні бар: «Біріншісі – оның

қоғамдық-әлеуметтік мәні. Екіншісі — ол арқылы адамдар бір-бірімен қарым-қатынас жасап, пікір алысады».

3. Сонымен қатар психология ғылымы тіл білімінен ерекшеленіп, оның түрлі жағдайда қолданылуы мен атқаратын қызметін, қазіргі кезеңде тіл білімі мен психологияның түйісуінен психо-лингвистика (тіл психологиясы) деп аталатын ғылым саласы пайда болды. Осы саладағы ғалымдар психология ғылымының жіктелуінде орынсыз қалған тілді бір сала етіп енгізіп және оны негізгі сала деп бірінші орынға қойғанымды құптап, қолдады. Шын көңілден ғалым ағалар мен апа-

4-кесте. Психология ғылымының жіктелуі
(классификация)

(К. А. Оразбекованың оқулық-монографиясында)

т.б.

ларыма рахметімді айтқым келеді. Бұл менің ойымның, тұжырымның дұрыстығын көрсетеді.

4. Сөз – адам үшін тәрбие құралы, білім-мәдениет, өнер бастауы, түп қияннан бері жасалып қорланып келе жатқан ақыл-ой қоймасы, әсем бай қазынасы. Әйгілі түркі білімпазы және ақыны Жүсіп Хас-Хаджіп Бала-сағұни өзінің «Құдатқу білік» (1168) кітабында:

Адам көзінің нұры –
Жүзінің шырай-түрі.
Тіл дегенің – ақыл гүлі,
Тілде жатар сөздің сыры, – депті.

5. Сөйлеу әрекеті психология ғылымындағы өзекті намысты мәселелер қатарына жатады. Сонымен қатар ол ұлт болу жолындағы төрт қажетті өгізгі шарттың бірі. Ендеше оған өзінің тиісті орнын берген дұрыс деп есептеймін және солай жасап отырмын. Болашақ ұрпақ осы ойға мән беріп, мұрын тіреп бұл мәселелердің бүгінгі, кейінгі, әлемдегі ғылыми жетістіктерін пайдалана отырып, ата-баба асыл мұрасына терең бойлап жұмбақ, сырларын терең ашары анық. Сәт тілеймін.

ӘДЕБИЕТ

1. Құдайбердіұлы Ш. Үш анық. Алматы, 1981. 6-б.
2. Қаратаев М. Абайды қайта оқығанда // Қазақ әдебиеті. 1984. 10 тамыз.
3. Бердібаев Р. Сарқылмас қазына. Алматы, 1983. 49-б.
4. Ауэзов М. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1961. С. 56.
5. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. 1, 2-т.

Алматы: ғылым, 1993. 116, 187-66.

6. Қарашев Омар. Шығарм. Аға тұлпар.

7. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. Алматы: ҚМКӨБ, 1962. 34-б.

8. әл-Фараби. Философиялық трактаттар. Алматы, 1973. 283–302, 310–318, 346–348-66.

9. Гамезов М. В., Домашенко И. А. Атлас по психологии. М.: Просвещение, 1988.

10. Общая психология / Под ред. Петровского. Изд. 2. М.: Просвещение, 1977.

11. Богословский В. В. Жалпы психология. Алматы: Мектеп, 1980.

12. Алдамұратов Ә. т.б. Жалпы психология. Алматы: Білім, 1996. 3, 14-66.

13. Жарықбаев Қ. Психология. Алматы: Білім, 1993. 9-б.

14. Құдайбердіұлы Ш. Қазақ шежіресі. 1911. 14-б.

15. Аймауытов Ж. үлгі мектептері керек // Жаңа мектеп. 1925. №11–13.

16. Аймауытов Ж. Тәрбиеге жетекші. Орынбор: Госиздат. 1926. 186-б.

17. Аймауытов Ж. Сабақтың комплекстік жүйесі. Қызылорда.

18. Аймауытов Ж. Ана тілін қалай оқыту керек // Жаңа мектеп. 1925.

19. Дәуіт С. Төле би. Алматы: Жалын, 1993. 51–66-бб.

20. Төрқұлұлы Н. Қазақтың би-шешені. Алматы: Қазақстан, 1995. 55-б.

21. Хасенов Б. Ана тілінің даму тарихы мен әлеуметтік мәні., Алматы: Ана тілі, 1993.

22. Төленберген Б. Көмбеге зерек үнілсек // Қазақ әдебиеті. 1997. 19 маусым. №23. 15-б.

23. Түркеиш Алтарслан. Тоғыз нұр / Азат. 1992. ақпан. №2 (28). 5-б.

24. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы, 1976. 65-б.

25. Көбесов А. Сөнбес жұлдыздар. Алматы: Қазақстан, 1979.

26. Қоңыратбаев Ә. Көне мәдениет жазбалары. Алматы: Ана тілі, 1993.

21.06.06ж. түскен күні